

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting
Peene, Willem

Citation

Peene, W. (2017, January 12). *Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45480> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peene, Willem

Title: Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting

Issue Date: 2017-01-12

15. Geneeskundige remedies

Wanneer men in de Practyk der Geneeskunst gewoon is te zeggen: de Natuur helpt haar zelve, en, de Natuur moet medewerken; zoo worden egter die Spreuken niet altoos even duidelyk begrepen. Dit moet de zin wezen: Gods Wysheid heeft de inwendige deelen van 't Lichaam zoo veranderlyk gemaakt, dat, by verkrattinge van eenige werktuigen, de overige veelyds dat gebrek herstellen, of, door vermeerderinge van hare eige kragten, het verlies van overige boeten.¹

15.1. Inleiding

Van Iperen verdiepte zich in enkele geneeskundige onderwerpen.² Hij deed dit echter niet op systematische wijze, maar zijn belangstelling werd gewekt door zaken die min of meer toevallig op zijn pad kwamen. Zo schreef hij een verhandeling over de spontane genezing van stomheid, opperde hij oplossingen voor zowel scheurbuik als rundveepest en meende hij het een en ander te kunnen vertellen over wat hij zag als Gods verborgen inenting tegen kinderpokken. Ook meende hij een nieuwe interpretatie te kunnen geven van het rochelen van een ernstige zieke. Dit verschijnsel werd gezien als een teken van de naderende dood, maar Van Iperen meende iets nieuws ontdekt te hebben. Hij was er stellig van overtuigd dat hij daarmee de mensheid een dienst had bewezen. Tenslotte schonk hij aandacht aan oog- en huidziekten bij albino's in Batavia. In dit hoofdstuk zullen wij zijn arbeid op dit terrein onder de loep nemen.

1 Josua van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen eener zeldsame geneezinge van stommigheid', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* IV (Haarlem 1758) 18.

2 De volgende geschriften vervaardigde Van Iperen met betrekking tot geneeskundige onderwerpen: 'Berigt van twee voorvallen', 3-20; 'Brief over den invloed der inenting op het wegnemen van inwendige onzuiverheden des lichaams', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* VI (1761) 440-441; 'Berigt over de kinderpokjes voor de geboorte', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* X 2^e stuk (Haarlem 1768) 440-441; 'Bericht aangaande de kinder-ziekte voor de geboorte', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* XII (Haarlem 1770) 6-7; *Eenvoudig ontwerp eener waarschynelyke uitvorschinge van geneesmiddelen tegen runderpest*, ongepubliceerde verhandeling gericht aan de Hollandsche Maatschappij, NHA, KHMW, inv. 46, J. van Iperen aan de Hollandsche Maatschappij, 26 juni 1771; *De verstikkinge van de reutel te keer gegaan en overwonnen* ongepubliceerde verhandeling gericht aan het Zeeuwsch Genootschap, ZB, HS. 4277, J. van Iperen aan het Genootschap, 16 juli 1776.

15.2. Fysicotheologie van de stembanden

In het najaar van 1756 deed zich te Antwerpen het bijzondere geval voor dat enkele meisjes in de leeftijd van zestien tot negentien jaar plotseling hun stem kwijtraakten. Eén van deze meisjes kwam logeren in Lillo en zo werd Van Iperen getuige van het verschijnsel.³ Uiteraard had Van Iperen die als menige achttiende-eeuwer veel interesse had voor het bijzondere, direct grote belangstelling. Het viel hem op dat het meisje niet stom in de eigenlijke zin van het woord was, maar ‘visselsprekende’, zoals hij dat noemde. Hij bedoelde hiermee dat zij slechts heel zacht kon fluisteren. Iemand met een scherp gehoor kon het meisje verstaan, mits hij zijn oor dicht bij haar mond hield.⁴ De term ‘visselsprekend’ is waarschijnlijk afgeleid van ‘fisteleerend’, dat op zijn beurt weer afkomstig is van het Latijnse werkwoord ‘fistulare’, dat fluisteren betekent.⁵

Nu wilde het geval dat een ander meisje dat eveneens haar stem had verloren, door haar vader was meegenomen naar Amsterdam om haar afleiding en plezier te bezorgen. De gevolgen van het reisje waren even verrassend als verblijdend: het meisje kreeg plotseling haar stem terug. Men vermoedde dat dit veroorzaakt werd door het schokken van de postkoets.⁶ Bij wijze van experiment maakte men vervolgens ook een tochtje met het meisje dat te Lillo verbleef.⁷ De voerman werd opgedragen om met zijn rijtuig buiten het spoor te rijden, zodat de koets uitzonderlijk zou schokken en hotsen. Dit veroorzaakte bij het meisje een geweldige lach- en hoestbui en plotseling kreeg ook zij haar stem terug.⁸

Van Iperen zocht een verklaring in de anatomie van het strottenhoofd. Hij had achterhaald dat de meisjes door een plotselinge lachbui stom geworden waren en ook weer door een lachbui genezen werden. Volgens hem moest er iets gehaperd hebben aan die spieren van het strottenhoofd die er voor zorgen dat de spleet zich kan vernauwen of verwijden.⁹ Hij opperde als mogelijke oorzaak het verslappen van de *rytenoides* tijdens de lachbui. Eveneens hield hij het voor mogelijk dat de *cricothyroides*, *cricoarytaenoides* en *cricoritannoides laterales* door het lachen zouden zijn opgezwollen en verkort en zich nadien niet meer hersteld hadden.¹⁰ De genezing zou veroorzaakt zijn door een combinatie van drie factoren: het schokken in de postkoets, het onbedaarlijke lachen en de hevige hoestbui. Volgens hem waren het factoren om de ‘klapvliezen’ in de bloedvaten te laten ‘doorschieten’, waardoor de spieren veranderd werden.¹¹

3 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 4.

4 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 4.

5 Cornelis Kruyskamp, *Woordenboek der Nederlandsche taal* II (1903) 1221, 1271.

6 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 7.

7 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 8.

8 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 8, 9.

9 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 9-10.

10 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 10-11.

11 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 16-17.

De pezen der arytanoides waren verkragt, en konden door de gewone opzwellinge der buiken, niet zoo gerekt worden dat zy de spleet van 't strottenhoofd behoorlyk vernauwden. Maar die opzwellinge is merkelyk vermeerderd, zederd dat de bloedvaten, op de voorgezegde manier (...) doorschoten zonder zig weder te herstellen.¹²

Hij was zich er terdege van bewust dat hij met zijn 'klapvliezen' iets merkwaardigs te berde bracht. Men wist nog weinig van de werking van spieren en bloedvaten.¹³ Maar hij vertrouwde erop dat de anatomie, de mechanica en de hydraulica 'gronden van zekerheid hebben' om de natuur een handje te helpen bij toepassing van in- en uitwendige middelen.¹⁴

Het voorval werd door Van Iperen op fysicotheologische wijze geduid. Volgens hem had God in zijn wijsheid de inwendige delen van het lichaam zo veranderlijk gemaakt dat bij overbelasting bepaalde andere organen het gebrek konden herstellen.¹⁵ Van Iperen blijkt de globale werking van het strottenhoofd te kennen, maar verder dan een oppervlakkige weergave komt hij echter niet. Dit is niet vreemd, aangezien de werking van het strottenhoofd in zijn tijd nog niet volledig bekend was. In hetzelfde jaar verscheen een anoniem werk over het strottenhoofd, getiteld *Physiologica of natuurkundige ontleding van het menschelijk lichaam*. Hierin werd gesteld dat er nog veel verwarring was over de werking van het strottenhoofd. Maar de auteurs, die leerlingen van Bernhard Siegfried Albinus (1679-1770) bleken te zijn, hadden evenmin nauwkeurige kennis van de menselijke stem.¹⁶ Van Iperens opstel droeg niet bij aan het ontraadselen van de werking van het strottenhoofd. Hij deed immers geen echt onderzoek, maar opperde slechts zijn fysicotheologische gedachten. Zijn opstel werd echter door de Hollandsche Maatschappij goed genoeg bevonden om in 1758 gepubliceerd te worden in de *Verhandelingen*.

15.3. Schurft ter genezing van scheurbuik

Drie jaar later verscheen opnieuw een medisch stuk van Van Iperens hand in de periodiek van de Hollandsche Maatschappij: *Brief over den invloed der inenting op*

12 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 19.

13 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 17.

14 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 19.

15 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 18.

16 Luuc Kooijmans, *De doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam 2004) 489; L.P.H. Eijkman, 'Geschiedkundig overzicht van de klankleer in Nederland', *De nieuwe taalgeds* 17 (1923) 163; Willemien Brom-Struik, 'Stemonderzoek door Nederlanders', *Tijdschrift der Vereniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis* XIII (1932) 238-267. Een vertaling van Albinus' beschrijving over de werking van het strottenhoofd kwam in 1780 uit: Frid. Bern. Albinus, *Beschryving van 's menschen natuur uit het latijn vertaald door Abraham van Solingen, med. doct. te Middelburg* (Middelburg 1780).

*het wegnemen van inwendige onzuiverheden des lichaams.*¹⁷ Hoewel de titel anders doet vermoeden, gaat het stuk niet zozeer over inenting als wel over de genezing van scheurbuik. Deze ziekte was in de achttiende eeuw een groot probleem. Een definitieve oplossing leek niet in zicht. ‘Scorbutus’, ook wel blauwschuit of scheurbuik genoemd, is een afschuwwekkende aandoening, waarbij het bindweefsel degenerereert als gevolg van een te kort aan ascorbinezuur. De symptomen zijn lusteloosheid, algehele zwakte, bloedend en opzwellend tandvlees, loszittende tanden en een gevlekte huid. Wanneer men niet tijdig overgaat tot het eten van voedsel dat ascorbinezuur bevat, volgt een uiterst pijnlijke dood. Het zou nog lang duren voor men de oorzaak van de kwaal kon achterhalen.¹⁸

Niettemin bestonden er allerlei theorieën over scheurbuik. Het was opgefallen dat de ziekte vrij veel voorkwam aan het einde van de winter in Scandinavische landen. Verder leek het een beroepsziekte van zeelui te zijn. Maar ook onder gewone burgers kwam de ziekte voor. Zeker wanneer er in de winter schaarste aan groente heerste. Men ging er vanuit dat scheurbuik kon worden veroorzaakt door de zilte zeelucht, maar ook door het nuttigen van gezouten en gerookte vis, vlees en spek. Ook ongegiste melen, erwten, bonen en gezouten scherpe oude kaas konden scheurbuik uitlokken. Het wonen in kille huizen met stenen plavuizen zag men eveneens als een factor van betekenis.¹⁹

Al deze zaken beïnvloedden, zo dacht men, de samenstelling van het bloed. Tot in de achttiende eeuw hield men vast aan de zogenaamde humorale ziekteleer waarbij men uitging van vier elementen: aarde, vuur, water en lucht, en de vier stoffen in het lichaam: bloed, slijm, gal en zwarte gal. De oorsprong van een ziekte zag men in een verstoring van harmonie der lichaamssappen.²⁰ Het bloed zou bij scheurbuik te dik zijn en daardoor de circulatie belemmeren. Dit kon verholpen worden door aderlatingen, maar ook door zeewater en zure dranken. Men had namelijk ontdekt dat zeelui weer snel op de been waren wanneer zij sinaasappelen en citroenen aten. Omdat men nog onbekend was met ascorbinezuur, zocht men de oorzaak van de genezing in de zuurgraad van het voedsel. Deze zuurgraad zou de samenstelling van het bloed gunstig beïnvloeden.²¹

Binnen het concept van de humorale ziekteleer meende Van Iperen een nieuw middel ter genezing van scheurbuik ontdekt te hebben. Hij stelde voor om scheurbuikpatiënten te besmetten met scabiës. Hij was op deze merkwaardige gedachte gekomen naar aanleiding van de goede gevolgen van het inenten tegen pokken. Hij liep al langer rond met de gedachte dat inenting van meer nut kon zijn dan dan

17 Van Iperen, ‘Brief over den invloed der inenting’, 367-373.

18 A.E. Leuftink, *Harde heelmeesters. Zeelieden en hun dokters in de 18de eeuw* (Zutphen 2008) 80-90.

19 Herman Boerhaave, *Kortbondige spreuken wegens de ziekten* (Alphen a.d. Rijn 1979 - facsimile-uitgave Amsterdam 1741) 238.

20 Leuftink, *Harde leermeesters*, 82.

21 Leuftink, *Harde leermeesters*, 82-84.

toe werd aangenomen. Volgens hem kon inenting ook dienen om de inwendige ‘onzuiverheden des lichaams’ weg te nemen.

Twee gevallen, die hij met ‘nauwkeurige oplettendheid’ had gadegeslagen, hadden hem hiervan overtuigd. Hij kende een tweetal personen die al jaren leden aan scheurbuik. Zij hadden alle middelen te baat genomen om het bloed te zuiveren, maar niets had geholpen. De reden dat zij niet genezen werden, was volgens Van Iperen bekend:

Zoo lang de zeelugt ziltig blijft, welke wij inademen en zoo lang spijs en drank die ziltige lught in zig bevatten, zoo lang moet de scorbutus nieuwe phisische oorzaken vinden(...).²²

In zijn visie diende men naar een middel te zoeken dat kon helpen bij de inwendige zuivering van het bloed. Volgens hem kon men dit bewerkstelligen door besmetting met scabiës. Bij de niet met name genoemde personen had hij gezien hoe zij vroeg in het voorjaar schurft kregen. Deze schurft werd echter noch door de chirurgijn noch door de arts onderkend. Zij hielden het op ‘eene scherpste in ’t bloed’, die wel meer voorkomt bij het naderen van het voorjaar. Maar deze niet herkende scabiës leidde er vervolgens toe dat deze mensen van hun scorbutuze klachten werden bevrijd:

Die menschen krijgen beide de scabies humida, op eene allerzelsaamste manier, die my getoond heeft, dat gemelde scabies niets anders is, als een kragtadige uitwaaseming van den scorbutus.²³

Van Iperen trok uit dit voorval een vergaande conclusie, ‘van de uitterste aangelegendheid voor onzen landaard en voor alle volkeren, die langs de stranden der noordzee wonen, en bijzonderlijk voor alle zeevarende lieden’. Volgens hem was de jeuk die bij het begin van de lente en bij het naderen van warme luchtstreken voorkomt, niets anders dan het begin van scabiës. Omdat men scabiës echter tegenging, kon deze ziekte niet tot ontwikkeling komen en werd zodoende ook het genezingsproces van scheurbuik gefrustreerd. In de gevallen waarbij de scabiës niet werd herkend, kon deze zich wel ontwikkelen met als positief neveneffect dat de scorbutus werd ‘uitgewaasemd’. Volgens Van Iperen was het daarom zaak dat bij mensen die leden aan scheurbuik ervoor te zorgen dat er een ‘uitbroeiing’ ontstond. Hiervoor kon een besmetting met scabiës dienen:

...niets derhalven gemakkelijker als dezelve aan een scorbuticus mede te delen. Zoo zou men de onverdraagelijke jeukte voorkomen, welk bij de uitbroeiing

²² Van Iperen, ‘Brief over den invloed der inenting’, 368.

²³ Van Iperen, ‘Brief over den invloed der inenting’, 368, 369.

in den beginnen geleden word, eer zig de scabies tot waterblaasjes en zweren zetten wil: behalve ook de hette, die men uit moet harden.²⁴

Hij beseftte wel dat het inzetten van scabiës op bezwaren kon stuiten. Schurft is namelijk een afzichtelijke kwaal die werd geassocieerd met een onkuise levenswandel. Toch behoefde dit volgens hem geen enkel bezwaar te zijn, wanneer men maar zou bedenken dat de scabiës niet door onkuise daden ontstond, maar door geneesmiddelen die door onkuise mensen werden ingenomen. Deze laatste uitspraak ver raadt Van Iperens onwetendheid van de werkelijke oorzaak van scabiës. Zij ontstaat immers niet door medicijngebruik, maar door een mijt, die overgedragen wordt en zich in de huid nestelt. Dit was reeds tientallen jaren eerder ontdekt door de Italiaanse geleerden Giovanni Cosimo Bonomo (1666-1696) en Giacinto Cestoni (1637-1718).²⁵

Van Iperen probeerde zijn these dat scheurbuik te genezen was door middel van scabiës aannemelijk te maken met behulp van de traditionele ziekteleer: door de schurft zou de samenstelling van het bloed veranderd worden en kon zo de genezing van scheurbuik optreden.

Door de scabies humida moet het bloed, gewisselijk vloeibaarder gemaakt worden, omdat het serum, dat door de waterblaasjes uitwendig geloosd word, uitermaten tay en lymagtig bevonden word: waar door het bloed, naar allen schijn, verhinderd word in deszelfs beweginge door de fijnere vaten. De zweren van de scabies zijn eenigzints fistuleus, en trekken derhalven naar zig, behalven vuiligheden, die te dik zijn, om zig behoorlijkdoor de zweetgaatjes te ontlasten.²⁶

Uit niets blijkt dat Van Iperen op de hoogte was van het onderzoek naar scheurbuik dat Johan Friedrich Bachström (1686-1742) in 1734 had verricht. En daarin was hij niet de enige. Hoewel Bachström had aangetoond dat verse groente het enige middel was ter genezing en voorkoming van scheurbuik en dat het toedienen van allerlei zuren geen enkel nut had, bleef zijn dissertatie door medici onopgemerkt. Zelfs een tweede druk in 1766, dus vijf jaar na Van Iperens stuk, had daarin geen verandering gebracht. Het valt Van Iperen dan ook niet euvel te duiden dat hij het bestaan van dit onderzoek niet blijkt te kennen.

Ook over het bekend geworden geschrift *Treatise on Scurvey* van James Lind (1716-1794) repte Van Iperen met geen woord. James Lind had in 1753 een beschrijving gegeven van zijn medisch experiment waarbij hij verschillende mensen met scheurbuik allerlei stoffen toediende, maar waaruit bleek dat sinaasappelen of citroenen het duidelijkste effect hadden. Dat Van Iperen dit werk niet noemde, wil

24 Van Iperen, 'Brief over den invloed der inenting', 371.

25 Frank N. Egerton, *Roots of ecology. Antiquity to Haeckel* (California 2012) 59.

26 Van Iperen, 'Brief over den invloed der inenting', 372.

overigens niet zeggen dat hij er niet van op de hoogte was. Wat Lind deed in zijn onderzoek was ten diepste alleen bevestigen wat men reeds wist. Het was immers al lang bekend dat sinaasappelen en citroenen voor genezing zorgden, maar deze vruchten waren duur en konden niet al te lang bewaard blijven. Daarom zocht men naar andere middelen ter genezing van scheurbuik.²⁷ Waarschijnlijk is dit ook de reden geweest om het artikel van Van Iperen te plaatsen: het stond in het kader van het zoeken naar andere en goedkopere middelen om scheurbuik tegen te gaan. Maar duidelijk is wel, dat Van Iperen uitgaat van het verouderde concept van de humorale ziekteleer en hij niet op de hoogte was van de stand van zaken in de toenmalige wetenschap over de oorzaken van een ziekte als schurft.

Toch heeft zijn opstel een verlichte trek: Van Iperen sprak positief over inenting, iets dat we niet vaak tegenkomen in geschriften van gereformeerde predikanten in die tijd. Deze positieve kijk op inenten blijkt ook uit het volgende medische bericht over kinderpokken dat hij de Hollandsche Maatschappij toestuurde.

15.4. Gods verborgen inenting tegen kinderpokken

Te Veere kwam Van Iperen in huiselijke kring in aanraking met deze kinderpokjes of ‘variola’. Kinderpokjes waren gedurende de achttiende eeuw een belangrijk gespreksonderwerp. De ziekte eiste tijdens epidemieën veel slachtoffers.²⁸ Variola werd veroorzaakt door een zogenaamde druppelinfectie: men werd met het virus geïnfecteerd via de bovenste luchtwegen. Ook kon men het virus oplopen door rechtstreeks in contact te komen met de pokken die door het virus werden veroorzaakt. Na een incubatietijd van twaalf dagen kreeg de patiënt koorts, koude rillingen, hoofdpijn en een algeheel gevoel van malaise. Na twee dagen verschenen er blaasjes op de slijmvliezen en weer enkele dagen later puisten op de huid. Aanvankelijk waren de puisten met helder vocht gevuld, later werden deze troebel, ontstond er etter en ontwikkelden zich zweren. Bij het uitbreken van de puisten verminderde de koorts, al kwam er vaak nog een tweede koortsperiode. Maar deze was dikwijls minder heftig. De dodelijke gevolgen werden veroorzaakt door de schade die het virus in het lichaam aanrichtte. Zo konden de hersenen, longen, milt en lever worden aangetast. Wie de ziekte had overleefd, was immuun. Vaak hield men er een pokdalig aangezicht aan over. Ook kon het gehoor en het gezichtsvermogen zijn aangetast.²⁹

²⁷ Leuftink, *Harde beelmeesters*, 84-87.

²⁸ Donald Hopkins, *Princes and peasants smallpox in history* (Chicago 1983) 321-315; Elly Hüdgens, *Het raadsel Radermacher. Een speurtocht naar de drijfveren van een Zeeuus regent in de achttiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmusuniversiteit Rotterdam 1995) 25.

²⁹ Willibrord Rutten, *‘De vreselijkste aller harpijen’: pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historische en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997) 23, 24.

Aanvankelijk was er in het Westen geen remedie tegen bekend. Toen Mary Wortley de Montague in Constantinopel verbleef, berichtte zij dat een vrouw tegen betaling mensen inentte. Deze methode was uit Azië afkomstig, waarschijnlijk uit China of Perzië. De Montague liet haar kinderen inenten en ook het Engelse vorstenhuis toonde belangstelling. Toch duurde het nog decennia tot de inenting algemeen werd aanvaard. Als bezwaren voerde men aan dat inenting niet ongevaarlijk was: binnen een maand na inenting overleden mensen aan de inenting. Tevens bleek dat ingeënte personen een besmettingsbron vormden. Ook was er de geloofsovertuiging dat men zich bij inenting inliet met zaken die alleen God toebehoorden. Toch kwam het in Engeland geleidelijk tot acceptatie van inenting. Dit geschiedde mede door de epidemieën en door het feit dat inenting in Azië algemeen aanvaard was. In het jaar 1767 kwamen er professionele inenters vanuit Engeland naar de Republiek.³⁰

Een jaar daarvoor werd Van Iperen op een heel bijzondere wijze met kinderpokjes geconfronteerd. Toen zijn vrouw op 11 juni 1766 was bevallen van een zoon, zag dit kind er buitengewoon rood uit ‘byna hoog carmosyn over alle leden’. De rode kleur trok weg, maar liet rode vlekjes na in het gezicht. Ook waren er ondiepe kuiltjes te zien. Van Iperens vrouw was hierover zo ongerust dat zij om raad vroeg aan de vroedvrouw, de baker en andere vrouwen. Zij meenden hierin ‘onfeilbare kenmerken’ te zien van ‘overblyfsels’ van kinderpokken, ‘welke de Vrugt in de lyfmoeder moest gehad hebben’.

En ik voor my, alles beglurende, zag dit verschynsel met verwonderinge aan; stemde, zonder eenige reden van vertwyffeling, de verklaringe van de vrouwen toe.³¹

Van Iperen meende hiervoor een verklaring te hebben. Een week of zeven voor de bevalling hadden twee van zijn kinderen kinderpokjes gehad. Zijn vrouw had hen verzorgd en daarna was haar een grote benauwdheid overvallen. Terwijl de zwangerschap tot dan toe probleemloos was verlopen, moest er toen een arts aan te pas komen om haar van haar benauwdheid af te helpen. Van Iperen vermoedde dat het ongeboren kind in die tijd de kinderpokken moest hebben gehad. Dit gebeuren interpreteerde hij positief. Hij zag het voorval als een ‘verborgen inenting’ die te danken was aan de goddelijke voorzienigheid:

Dat die verborgen inenting, zoo ’t my toeschynt door de Goddelyke Voorzienigheid, om zo te spreken, zelve in ’t werk gesteld, ons nog dagelyks stoffe geeft van blydschap en ootmoedige dankbaarheid.³²

³⁰ Hüdgens, *Het raadsel Radermacher*, 25.

³¹ Josua van Iperen, ‘Berigt over de kinderpokjes’, 441.

³² VI (1769) 538.

Geloof in Gods voorzienigheid stelde Van Iperen dus in staat om positief te staan ten opzichte van inenting. Maar lang niet iedereen dacht er zo over. Het leerstuk van de voorzienigheid leidde er namelijk vooral toe dat men zich verzette tegen inenten. Tot lang in de negentiende eeuw stelden mensen zich op het standpunt dat de rampen die de voorzienigheid toeschikte, niet te ontlopen waren. Ook was het ongehoorzaamheid aan God om vooruit te willen lopen op zijn wil.³³ Verder was inenting niet zonder gevaar, zoals wij zojuist zagen. Pas met de koepok-inenting van Edward Jenner in 1798 was het gevaar goeddeels verdwenen.³⁴

Toen de bekende Middelburgse regent Radermacher zich in 1769 liet inenten, wijdde hij daar een hele verhandeling aan: *Berigt en dagverhaal eener inenting der kinderpokjes*.³⁵ Elf jaar nadat Van Iperen gewag had gemaakt van de verborgen inenting, klaagde de arts Lambertus Bikker nog over het feit dat het merendeel van de predikanten tegen inenting was.³⁶

Van Iperen behoorde dus tot een minderheid met meer verlichte ideeën op dit punt. Dat zijn geloof in voorzienigheid ruimte bood voor verantwoord handelen lijkt enigszins tegenstrijdig, maar is het niet. Deïsten bijvoorbeeld, bij wie sprake is van een antropocentrische verschuiving van theologische begrippen, interpreterden voorzienigheid geheel in het kader van de opdracht die de godheid aan de mens had gegeven.³⁷ Zover gaat Van Iperen niet, maar wel is duidelijk dat bij hem voorzienigheid en menselijk handelen elkaar niet uitsluiten.

15.5. Het dierlijk instinct als hulpmiddel in de strijd tegen rundveepest

*Ondertusschen is het niet te ontkennen, dat wy reeds in verscheidene Opzigten Gods slaande Hand hebben gevoeld en nog voelen (...) De besmettelijke Ziekte onder het Rundvee, die by aanboudendheid onze Velden ontledigd, zonder dat eenige Hulpmiddelen tot hier toe in staat zyn geweest, om dezelve te stuiten (...) geeven ons een regtmaatige bekommering (...) om alle de inwoonderen des Lands wederom byeen te roepen, ten einde zig op plechtige wyze voor den Hoogen God te verootmoedigen (...).*³⁸

De Republiek werd in de jaren zeventig van de achttiende eeuw geteisterd door rundveepest. De ziekte was opgekomen vanuit het Osmaanse rijk en was via Hongarije, Oostenrijk, Silezië en Noord-Duitsland in Nederland binnengekomen en

33 A. Kagchelland en M. Kagchelland, *Van Dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse reveil en de verlichting in Nederland (1815-1826)* (Delft 2009) 554.

34 Kagchelland en Kagchelland, *Van dompers en verlichten*, 494-495.

35 *NNBWII*, 1152.

36 Lambertus Bikker, *Vertoog van die voornaamste redenen welken de ingezetenen van ons land, tot hier toe, van de inenting der kinderpokjes wederhouden, en oorzaak zijn, dat deze praktijk niet algemeen bij ons in gebruik kome* (Rotterdam 1777) 67.

37 Charles Taylor, *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2010) 313, 314.

38 *Mc*, 8 jan. 1771.

ging ook Zeeland niet voorbij. Meestal ontsprong dit gewest de dans, omdat het vrij geïsoleerd lag en de veestapel er een geringere dichtheid had. In Zeeland werd voornamelijk akkerbouw bedreven. Maar in 1771 werden ook de Zeeuwse gewesten getroffen door een hevig woedende epidemie.³⁹ Blijkens de biddagbrief van 8 januari 1771 die in *De Middelburgsche courant* werd afgedrukt, interpreteerde de overheid rundveepest als Gods straffende hand vanwege het welig tieren van ijdelheid en lichtvaardigheid in de Republiek.⁴⁰

Van Iperen toonde belangstelling voor het zieke vee en zocht de dieren in de stallen op. Aanvankelijk wekten zij slechts zijn medelijden op. De aanblik van de dieren ging hem door merg en been. Maar bij nader inzien meende hij dat deze arme dieren met hem communiceerden. Hij meende zelfs in hun ogen een boodschap te kunnen lezen: de beesten zouden hem smeken om heilzame kruiden uit de natuur voor hen te halen.

Maar het begeerige en zorgelyke, dat in dat naarkyken doorblonk, overtuigde my naderhand, dat die elendelingen als om hulpe smeekten: en als het ware te kennen gaven, dat de Natuur hulpmiddelen had: welke zij wilden dat de Menschen, voor hun, in deze doodelyke benaauwdheid, mogten opzoeken en tevoorschijn brengen.⁴¹

Hierin dacht hij anders dan Johannes Barueth (1709-1782), die in een boetpredicatie uit 1745 over rundveepest opmerkte: ‘kon het stomme vee zyn nood klagen, ’t zou door zyn gezucht en gekerm ons verwyten, hoe het om onzer zonden wille deze straffen draagt en den dood ondergaet.’⁴² Maar ook een tamelijk verlicht predikant als Engelbertus Mattheus Engelberts (1731-1807) beweerde in 1769 dat rundveepest een straf van God was omdat Nederland zich had gedragen als een losbandige koe.⁴³

Van Iperen rept met geen woord over schuld en zonde, maar zocht naar middelen om de ziekte te genezen. Hij was er stellig van overtuigd dat hij de eerste stap naar de oplossing voor het probleem had gevonden. Zijn gedachten ontvouwde hij in een stuk getiteld *Eenvoudig ontwerp eener waarschyneleyke uitvorschinge van Geneesmiddelen tegen Runderpest* dat hij de Hollandsche Maatschappij deed toekomen.⁴⁴ Volgens hem was het vinden van geneesmiddelen een betrekkelijk eenvoudige zaak. De dieren wisten door hun instinct zelf wat zij nodig hadden.

39 Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 110; M.J. Boerendonk, *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw* (Den Haag 1935) 292.

40 *Mc*, 8 jan. 1771.

41 NHA, KHMW, inv. 46, 26 juni 1771.

42 Huisman, *Neerlands Israël*, 131.

43 Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 132-144.

44 NHA, KHMW, inv. 46, J. van Iperen aan de Hollandsche Maatschappij, 26 juni 1771.

Hij sloot hierbij aan bij de visie van de Duitse geleerde Reimarus. Herman Samuel Reimarus (1694-1768) was aanvankelijk onder de indruk van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie. Enkele intimi wisten echter dat hij in het geheim een werk aan het schrijven was waarin hij zijn werkelijke gedachten onder woorden bracht, zijn *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*. Hij was onder de indruk gekomen van de deïsten en stond ten diepste afwijzend ten opzichte van de christelijke religie. Enkele delen van dit geheime geschrift durfde hij echter wel te publiceren omdat hij verwachtte dat deze geen aanstoot zouden geven. Daaronder behoorde ook zijn studie *Betrachtungen über die Triebe der Tiere* die in 1760 verscheen.

Reimarus meende een godsbewijs gevonden te hebben dat stoelde op de fysico-theologie. Hoewel Reimarus kritiek had op het christendom, zocht hij als deïst wel naar een godsbewijs. Het beste voorbeeld van Gods wijsheid was volgens hem te zien in het instinct van de dieren. Dieren vertonen een doelmatig gedrag en hebben bekwaamheden om te overleven zonder dat zij dit door ervaring en oefening verkregen hebben. In tegenstelling tot Buffon die de dieren zag als machines en het instinct mechanisch verklaarde, zag Reimarus de dieren als levende zielen die verbonden waren met een lichaam. Volgens hem had God de dieren voorgeprogrammeerd. Deze ‘Kunst-Triebe’ zijn door God aan de dieren geschonken als aangeboren eigenschappen van de ziel.⁴⁵

Op grond van deze theorie meende Van Iperen dat dieren in hun ziekelijke toestand de geur van een of ander kruid bijzonder aangenaam vonden en opaten. Het zou precies het kruid zijn dat zij nodig hadden voor hun genezing. Volgens Van Iperen zat deze kunstdrift niet zozeer in de reuk, maar in de irritabiliteit. De ‘smaaktepelen’ stonden via de slokdarm in verbinding met de maag. En wellicht moest men de oorzaak van de kunstdrift zoeken in de werking van het nog lang niet doorgronde verschijnsel van de elektriciteit. Op zich was dit een vooruitstrevende gedachte, aangezien het nog tot het einde van de achttiende eeuw zou duren aler de Italiaan Luigi Galvani de term ‘dierlijke elektriciteit’ zou introduceren.⁴⁶

In ieder geval stond voor Van Iperen vast dat er sprake was van een verborgen werking van de zintuigen op het brein. Hoe men er ook over denken mocht, voor hem was het zeker dat de zintuiglijke gewaarwording gezien moest worden als de ‘baarmoeder van het instinct’. Het valt trouwens op dat Van Iperen naar een meer mechanische verklaring zoekt, terwijl Reimarus dit juist niet doet.

Van Iperen was bekend met de Italiaanse geleerde Giovanni Lancisi (1654-1720), die pleitte voor het afmaken van besmette veestapels. Van Iperen achtte dit

45 Ulrich Groetsch, *Hermann Samuel Reimarus (1694-1768). Classicist, hebraïst, Enlightenment radical in disguise* (Leiden 2015) 9-11; zie over Reimarus ook: Martin Mulso (ed.), *Between philology and radical Enlightenment. Hermann Samuel Reimarus (1694-1768)* (Leiden 2011); W. Stoker, *De christelijke godsdienst in de filosofie van de verlichting. Een vergelijkende studie over de geloofsverantwoording in het denken van Locke, de Deïsten, Lessing en Kant* (Assen 1980) 57-64.

46 Zie hoofdstuk 9.

middel weliswaar heilzaam in het tegengaan van de epidemie, maar zocht toch naar een middel dat minder rigoureuus was.⁴⁷ Hij stelde voor om de dieren in het wilde weg te laten grazen. In weilanden, op de heide en in de duinen zouden zij zelf de nuttige kruiden tot genezing tot zich nemen. Hij was van mening dat het de dieren in het geheel niet ten goede kwam dat zij slechts konden grazen op weilanden waar alleen maar gras op stond. Hij baseerde zich op Plinius en Vergilius die meedeelden dat dieren oudtijds juist op weelderig begroeide gebieden graasden. De kudde die in vrijheid overal zouden grazen dienden vervolgens wel nauwlettend in de gaten gehouden te worden door koewachters. Zij moesten rapporteren naar welke struiken en kruiden het zieke vee zich zou begeven. Vervolgens zouden er meerdere proeven moeten plaatsvinden om uit te vinden wat het geschikte medicijn zou zijn.

De Hollandsche Maatschappij liet zijn voorstel beoordelen door de Haarlemse arts Jan Engelman. Deze kwam echter tot de conclusie dat de verhandeling van Van Iperen niet bruikbaar was. Het stuk was volgens hem ‘te veel in vago gesteld’. Engelman ontkende het instinct van de dieren niet, maar stelde dat de rundveepest juist een ziekte was die de geur van de dieren aantastte. Daardoor snuffelden zij wel, maar aten niet en vervolgens zou gezond vee dat hierna het besnuffelde gras en kruid kwam grazen hierdoor besmet worden.⁴⁸ Van Iperens bijdrage werd dan ook terzijde gelegd. Hoewel zijn oplossing de toets der kritiek niet kon doorstaan, was zijn gedachtegang wel verlichter dan die van menig collega-predikant. Wanneer wij Van Iperens visie vergelijken met die van Barueth en Engelberts die de rundveepest zagen als een gevolg van de losbandigheid van de mensen, valt op dat hij een nuchter standpunt inneemt.⁴⁹ Hoewel hij er niet in slaagde, probeerde hij wel de oorzaken te achterhalen en daar een remedie voor te vinden.

15.6. Doodsreutel als Godsgeschenk

Een ander verschijnsel dat Van Iperen beschreef, was het rochelen van een ernstige zieke. Dit verschijnsel werd ook wel ‘de reutel’ genoemd. Van Iperen was bekend met het feit dat Herman Boerhaave dit rochelen interpreteerde als een teken van de naderende dood. Maar Van Iperen zag er nog iets anders in. In zijn *De verstikkinge van de reutel te keer gegaan en overwonnen*, zette hij uiteen dat de reutel een mechanisme was dat de Schepper had gegeven om een laatste poging te kunnen doen om verstikking te boven te komen:

De Goddelijke wijsheid van den schepper schenkt aan onze longen eene allerlaatste poginge om fluimen te lossen (...) Even diezelfde reutel dacht ik, waar aan het stikken moet, zal misschien de goddelijke wijsheid en goedheid willen

⁴⁷ Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 116.

⁴⁸ NHA, KHMW, inv. 46, J. Engelman aan het Genootschap, ongedateerd.

⁴⁹ Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 130.

gebruiken, om te doen gorgelen om de toezwellinge der longpijp te keer te gaan en de fluimen te verdunnen.⁵⁰

Zo blijken volgens hem de moeilijke dingen van de natuur, zoals het rochelen als kenteken van de aanstaande dood, toch ook iets positiefs van de Schepper te zijn. Hierin zien we zijn Leibniz-Wolffiaanse filosofie en fysicotheologische visie doorschemeren, waarin gepoogd wordt om ook aan het negatieve van de werkelijkheid een positieve interpretatie te geven.

De gedachte dat ook het rochelen uiteindelijk een positieve kracht van de natuur was, kwam bij hem boven naar aanleiding van het volgende voorval in 1776 met zijn tweejarig zoontje. Het jongetje was 's avonds gezond en wel in zijn kribje aan het voeteneind van het ouderlijke ledikant gelegd, maar 's nachts kreeg het kind koorts. Volgens Van Iperen hield deze koorts verband met kiezen die op doorbreken stonden. De koorts verergerde en het kind kreeg stuipen. Het had geen kracht om de taaie fluimen in de longen op te brengen. Op zondag zag het er naar uit dat zijn zoontje zou gaan sterven.

Alles voorspelde eene op handen zijnde verstikkinge. (...) de fluimstofte was te dik om geloosd te worden. De doodverwe was gezet. Elk der huisgenoten weende, bad, zuchtte. Het gezicht was gebrooken, de bleeke wangen waren killig, de leden slap en koud. En, met dat al werd de reutel, bij tusschenpozingen sterker en sterker; en, in die tusschenpozinge, vond men noch pols noch adem. Mijne predikbeurte werd besteld. Wij leiden het kind in een los rustbankje bij ons in de eetzaal; en ik maakte mij gereed, om de oogjes te sluiten.⁵¹

Van Iperen vroeg aan Gerardus de Wit, chirurgijn-majoor van het regiment der mariniers, die hij kende als medelid van het Zeeuwsch Genootschap, of er nog een 'prikkelend middel' was om de fluimen op te wekken. Hij dacht daarbij aan het middel van de Duitse iatrofysicus Friedrich Hoffmann (1660-1742). Deze lijfarts van Frederik I van Pruisen had de uitvinding van de zogenaamde Hoffmanndruppels op zijn naam staan. Volgens deze geleerde hangt het functioneren van het lichaam af van spanningstoestand van vezelige lichaamsdelen, in het bijzonder de kanalen die vloeistoffen vervoeren. Gezondheid hangt samen met de juiste regeling van die spanningstoestand. Geneesmiddelen kunnen prikkelend of kalmerend werken.⁵²

De Wit diende vervolgens *kermes mineralis* toe: een roodbruin fijn poeder dat een mengsel was van diantimoontrifulside en diantimoontrioxide. Het goedje werd zo genoemd omdat de rode kleur deed denken aan de kleur van rode bessen: grana kermes. Het middel werd ook wel 'kartuizer poeder' genoemd, omdat de

50 ZB, HS. 4277, J. van Iperen aan het Genootschap, 16 juli 1776.

51 ZB, HS. 4277, J. van Iperen aan het Genootschap, 16 juli 1776.

52 Frank Zeiss, *Natuurlijke historiën*, 164.

verbreiding van het middel vooral te danken was aan een zekere broeder Simon, een kartuizer monnik. Het middel werd vooral toegediend bij ontstekingen aan het strottenhoofd en de luchtpijp om afscheiding van slijm te bewerkstelligen.⁵³

Het jongetje begon na inname hiervan een gorgelend geluid te maken en kon vervolgens de fluïmen uitspuwen. Na enkele dagen kon de arts hen feliciteren met de genezing van het kind. Van Iperen meende de mensheid een dienst bewezen te hebben, door de ontdekking van een positieve eigenschap van het rochelen. In zijn ogen was dat wel een prijs waard. Daar dacht het Zeeuwsch Genootschap evenwel anders over. Men stuurde Van Iperens epistel ter beoordeling toe aan Gerardus de Wit. Deze bevestigde weliswaar de toedracht, maar had zijn bedenkingen. Van Iperen deed voorkomen alsof hij iets nieuws had ontdekt, maar de werking van *kermes mineralis* was reeds langer bekend. Als illustratie van de heilzame en spoedige werking van het geneesmiddel kon het stuk wel geplaatst worden, maar het mocht zeker niet gepresenteerd worden als een nieuwe ontdekking.⁵⁴ Het stuk werd niet geplaatst, laat staan dat Van Iperen in aanmerking kwam voor een prijs.

15.7. Oog- en huidziekten

Te Batavia heeft Van Iperen zich niet meer veel ingelaten met geneeskunde. Zoals wij reeds gezien hebben meende hij dat de ontwikkelingen op dit gebied zo snel gingen dat hij zich niet deskundig genoeg achtte.⁵⁵ Toch kon hij het niet laten om zijdelings nog enkele opmerkingen te maken. In zijn verhandelingen over de twee albino's maakte hij twee uitstapjes naar de geneeskunde.

Het slechte gezichtsvermogen waarmee albino's te kampen hadden, werd volgens hem veroorzaakt door de toestand van het inwendige van het oog bij albino's. Dit zou evenals hun huid 'bleek van verwe' zijn. Hierdoor ontstaat in het oog een geweldige weerkaatsing van lichtstralen, alsof er in het oog rondom kleine spiegel-tjes ophangen die 'meer glanzen dan verwen opleveren'. Het moet zoiets zijn als het kijken naar de zon, of de hinder die men ontvangt door het te felle licht van een microscoop. Het slechte gezichtsvermogen van de albino is dus volledig verklaarbaar door optica en catoptrica. Hij opperde dat het dragen van een groene bril heilzaam zou zijn voor hun gezichtsvermogen.⁵⁶

Ook probeerde Van Iperen een antwoord te formuleren op de vraag waarom albino's meer te kampen hadden met huidziekten dan andere mensen. Hij meende de oplossing gevonden te hebben in het feit dat deze ziekten ten diepste aangezien moesten worden voor een vorm van paddenstoelen. Het minuscule zaad zou zich onzichtbaar door de lucht verspreiden en in het bloed terecht komen, waar het zich

53 W.H. de Vriese, *Handboek voor de kennis der geneesmiddelen ten behoeve van beoefenaars der genees-heel- en artsnijbereidkunde* II (Amsterdam-Den Haag 1837) 173-177.

54 ZA, KZGW, inv. 60, G. de Wit aan het Genootschap, 27 oktober 1776.

55 Zie hoofdstuk 5.

56 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 227, 228.

vestigt en wortelt. Hij zag geen principieel verschil met uitwassen op bomen, heesters en planten en ‘wratten, negenoogen, steenpuisten en pokken en diergelijke.’ De witte huid was volgens Van Iperen vatbaarder dan de bruine.⁵⁷ Een geneeskundige oplossing gaf hij niet. Evenmin baseerde hij zijn beweringen op onderzoek. Hij opperde slechts zijn gedachtenspinsels, die hij presenteerde als eventuele mogelijkheden.

15.8. Conclusie

Van Iperen ontwaarde overal de wijsheid van de Schepper. Zo domineert de fysicotheologie ook zijn geneeskundige verhandelingen. Zijn optimisme – ook negatieve zaken zoals het verrekken van spieren en het rochelen van een ernstige zieke hebben een positieve kant – stelde hem in staat open te staan voor het inenten en de zegeningen daarvan toe te juichen. Onbekommerd fantaseerde hij verder over de mogelijkheden van inenten, in tegenstelling tot veel predikanten die er juist tegen ageerden. Terwijl anderen Gods voorzienigheid als argument gebruikten tegen inenting ontleende Van Iperen hieraan juist een argument voor het inenten. Met deze stellingname is Van Iperen bepaald progressief te noemen.

Een verlichte trek vinden wij ook bij zijn visie op rundveepest: hij interpreteerde de ziekte niet als straf van God op de losbandigheid van de mensen, maar zocht naar natuurlijke oorzaken en probeerde oplossingen aan te dragen ter bestrijding van de ziekte. Hij meende op grond van het gedachtegoed van Reimarus dat het instinct van dieren de weg zouden wijzen naar het genezen van de ziekte. Dat hij onbekommerd te rade ging bij Reimarus, die destijds nog bekend stond als gematigd-verlicht toont aan dat Van Iperen zelf ook gematigd-verlicht was. Van de werkelijke deïstische gedachten van Reimarus kon hij immers niet op de hoogte zijn.

Verder valt op dat hij er bij het vinden van een remedie tegen rundveepest en scheurbuik er lustig op los speculeerde. Dat deed hij ook bij het verklaren van het plotseling opkomen en verdwijnen van stomheid.

Te Batavia stelde hij zich terughoudender op. Hij wilde zich niet meer inlaten met geneeskunde, maar kon de verleiding niet helemaal weerstaan. Ook dan gaf hij zich over aan speculaties. We kunnen concluderen dat zijn geneeskundige verhandelingen geen zoden aan de dijk hebben gezet, maar wel dat hij in zijn zoektocht naar oplossingen op gematigd-verlichte wijze te werk ging.

⁵⁷ Van Iperen, ‘Beschryvinge van eene blanke negerin’, 243.

